

Carles Salvador

Al'ombra del Penyagolosa

Conferència llegida el 31 de gener
en el Centre de Cultura Valenciana
en l'acte organitzat pel Centre
Excursionista de València

I

Hi ha persona que vivint a ciutat es consideraria desgraciada, infinitament desgraciada, si haguera de viure ~~a~~ a un poblet, lluny de la ciutat capital on es troben tan variades formes de distracció després del treball: cinema, teatre, toros, futbol, sales de cafè, centres instructius, biblioteques, conferències culturals, exposicions d'art, museus... La vida té a les ciutats ~~el~~ més atractius que no als poblets; per això la immensa majoria de les persones que per un motiu o ^{per} un altre ixen del poble i s'acii- nen a les capitals no retornen ja als ~~pobles~~ ^{llocs d'origen}.

No obstant, si viure és tractar de procurar-se una felicitat que poques vegades s'obté, viure a un poblet on la quietud, la naturalitat, pot ser més fàcilment adquirida que no a les grans poblacions, és estar més aprop d'aconseguir l'ideal de la vida.

I això és una veritat, expressada o no, que portem a la massa de la sang tots els humans. I és cert, perquè encara que no vol- dríem trocar el nostre domicili urbà per un

domicili pobleta, l'home civilitzat del 2
segle XX ha inventat, perquè en tenia neces-
sitat, l'excursionisme; és a dir, el plaer de
còrrer més, no per còrrer més, sinó per tro-
bar-se lluny dels centres fabrils que ens re-
sulten monstruosos i desbordats del nostre
descans tant com del nostre treball. Fugir, encara
que siga un pavell de dies, o bé unes hores; can-
viar d'ambient, canviar de postura tot ex-
plorant paisatges.

L'home que no ix del municipi on ha naix-
cut, per aferrat, per atenallat que estiga a ell
per interessos materials o cordials és poc pa-
trista. I no ~~de~~ ^{diem} patriota en el sentit militar,
en el sentit bèl·lic d'agafar les armes per de-
fensar la pàtria, sinó en el sentit espiritual
d'amor a la terra on s'ha naixent. El localis-
me no és el patriotisme. El localisme és l'amor
a un nucli poc operant de terra i de gent; el pa-
triotisme és l'afecte a un nucli humà i territorial
en funció de cervanors. ~~de~~ El paisatge és, doncs,
un element de formació patriòtica. A Zorin,
en la pàgina 95 de la seva obra "Un poble -
cito" diu que "la base del patriotisme és la
geografia! No estimarem el nostre país, - diu -
no l'estimarem bé, si no el coneixem!" I d'una
manera imperativa, continua: "Sentim el nostre

paisatges; inlitem el nostre esperit en el paisatge." 3

Vosaltres, amics, sou uns patriotes, o esteu en camí de ser uns patriotes, perquè sou excursionistes. I a vosaltres, que vos heuen agraïtat nota el simpàtic nom ^{de Penya la Murtat} del Centre Excursionista de València i que honoren el nostre Cavallès, sou que ha venut de diligència i olor a caní i drecera muntanyenca,] vine a parlar-ns de paisatges concrets per mi, i molt estimats, paisatges vius que parlen com un llibre obert a qui sap llegir en ells, paisatges que també coneixen vosaltres, amics excursionistes, perquè heuen arribat a ells en les vostres fugides de la ciutat. Des de l'espèrit de Cavallès, que també va recórrer aquestes terres que estan a l'ombra del Penya-cobla, ^{ens} ajude a veure a eixir no malparats de en la ~~meua~~ tasca.
nota

de Penya la Murtat, de Benimaclet,

II

Tratar d'aquestes muntanyes ^{ens} ~~un~~ és tan
 apradís, que havent de parlar d'alguna comarca
 valenciana, de cap d'elles no podríem dir tantes
 coses ni tan apassionades com de la del Maes-
 trat i de la de Novella, situades, com prou sabem,
 al nord del nostre País. Als poblets d'aques-
 tes muntanyes ^{anàvem} ~~an~~ de menut a passar els estius,
 fent-hi de les coloms de la ciutat de València. Fill
 d'un fill del Maestrat la ^{nostra} ~~meua~~ joventut, anys
 després, començà els cims i els barrancs, les corts-
 res i els caminals de les Corts d'aigua de neu
 regalada. Aleshores, que les canes eren prou
 fortes ^{vam} ~~vam~~ haver de pujar al capoll del Penyà
 colera per tal d'acumplir una il·lusió, una
 necessitat espiritual: abarcar d'una sola vi-
 sada la vastitud de les nostres comarques.

Havíem eixit de Vistahella a mitja ves-
 pada camí de l'ermita de Sant Joan de Collat,
 però prou abans d'arribar hi trencàvem a l'es-
 querra, començàvem a pujar la muntanya, i vi-
 tàvem una moleta amb vestigis ibèrics i a bo-
 queta nit entràvem al mar de Cambreta, porri-

blement l'habitaçle més alt de la nostra 5
Terra. ~~Volem~~ ^{Volem} dir la casa situada a una altura
major, en la mateixa falda del Penyacolora, allà
on el blat no creix més d'un parell de pans i on
l'economia familiar es basa en la llana, en el
formatge i en la carni de les cabres.

Vam passar la nit, doncs, en el mas de l'am-
breta. El nostre propòsit era vore l'eixida del
sol des del cim del Penyacolora. Per a tal cosa
calia llevar-se ben prompte, no l'óra car que es
fera de dia pel canvi.

Èrem joves i trobàvem joventut en la
maria: els fills de casa i els pastors, xics i xiques,
de bon humor i poca son. Sopàvem després de
tancar el bestiar a les corralisses i foren ells,
per nosaltres, festa major. Quina festa? Balls i
cançons, jocs de força i de destresa, contalles i lle-
gendes... Tot un món de meravelles folklòri-
ques, tot un món de meravelles lingüístiques,
vora el foc, rota la campana de la llar, blanca
de calç; nepra d'estalzi, sostenint el calderís,
la caldera d'avant que cou el menjar dels bacans.

Vam dormir a la pallissa, en clar, puix que
els elits foren per als vells de la casa. I l'óra
mit encara, amb llanternes d'oli a les mans
per a fer amb alguna claror els primers cente-

unes de metres de pujada, la colla excursion. 6
nista, viellera i fredolica, encara que érem dins
l'agost, deixàvem el mar. Els senyors - els ma-
noers ens deien els senyors - anaven Penyago-
lora aumunt mentre els pastors atxats per qual-
sevol ^{re} talle de camí, ens saludaven joiosament
amb uns xiulits d'austrat.

Les estrelles encara lluien com a puntes d'es-
parri i ja arribàvem al capoll. A poc a poc es
feia de dia. Cara a llevant la mar la ratlla
de l'horitzó es tornava macre i s'acelaven les
fogueres muntanyes. Feia fred i així com picàvem
els pens a terra, aquesta anava despertant. Lixí
el sol. Hi havia calitja i el moment no l'ón espe-
tacular. No obstant, era bellíssim. Usaltres hi que
coneixen aquest despertar matiner de la terra. El
cel és blau sense cap núvol i sobre cada vall flo-
ta un coixí de llana fet de boira. I aï rotat els pens,
Xodri; i allà, el pla d'Avri i més allà les munta-
nyes de l'Urella. A la dreta, Blucena; més enlla-
ner, la Plana. Al fons, la mar i les Columbetes.
A l'esquerra, la vall de l'Elbre. Guim panorama!

No obstant que l'aïret talla la cara; no obstant
que els pens estan gelats, aquesta visió meravello-
sa és una punta de felicitat i quan una persona es
mon dins la felicitat ha perdut el record de tota
fadiga.

III

Tenim als peus les terres altes de Castelló que
 són alguna cosa més que el Maestrat. En dir Ma-
 estrat quasi sempre hi ha un malentès, car sovint es
 parla d'un Maestrat comarca valenciana, un Maes-
 trat geogràfic, quan els erudits estudien un Ma-
 estrat històric - els dominis que l'orde ~~III~~ cavalle-
~~ria~~ resca de Montesa va posseir en terres valencianes -
 les fronteres dels quals no coincidiren.

En el repartiment de terres trovem als cava-
 llers de Santa Maria i de Sant Jordi, les viles de
 Montesa i Vallada, el lloc de Sueca i la Bailia de
 Montcada, a València i la Bailia de Cervera, a Cas-
 telló. D'aquí naix el nom del Maestrat castelloni.
 Aquesta Bailia cercequina estava formada per la
 següent llista de viles següents: Sant Mateu,
 Setena, ~~co~~ és, per les set viles següents: Sant Mateu,
 Traiguera, Sant Jordi, Xert, Canet, la Janari i Càllef.
 Anys després s'estenia el Maestrat: ~~les~~ ^{les} Coves de
 Vinromà, Albuçà ~~nes~~, Salsadella, Turis, Vilanova,
 La Torre d'En Domènec, Serratella, Xivert, Pulpiç,
 Alcalà, Culla, Vistabella, Molinell (que avui és
 una masia cullerana), Onda, Vilafamè, Ares, Be-
 rnal, Benicarló i Vinavós. Aquest és el Maestrat

història, les viles col·locades sota el domini (8
del Maestre monteria. Però a l'ombra del Penyalo-
losa està Novella amb la Tiverça; està la Vila-
franca del Cid, és a dir, la ^{del}tempor En Blasco d'Al-
fò qui acompanyava el Rei En Jaume els dies de
la reconquesta. Està, també, cati, la gòtica.

Novella és anomenada avui capital del Ma-
estrat i no ha estat mai sota el poder del Maes-
tre. Benicarló i Vinavís són a la vora de la mar.
També ho està Peníscola, tan carregada d'història
com d'aire salinós. Onda és a la Plana, exor-
mada de torrejers. Ares, Denasal, Culla i Vi-
tabella són a l'alta muntanya. Aquests po-
bles tan distanciats i tan diferenciats no poden
ésser compresos en un nominatiu comarcal
comú. L'antic Maestrat inclou distintes for-
mes ^{lingüístiques} ~~subdialectals~~, l'explotació del terreny pro-
duïx distintes economies agrícoles i industrials, els
costums ~~de~~ varien... Aquells pobles ~~que~~ no han
format mai, potser no formaran mai una ma-
teixa comarca. Ho impediex la topografia. El Ma-
estrat és ara, però, les terres altes de Castelló,
filler d'un sistema orogràfic que avança
del Penyalo losa, que al nord fa córrer les
aigües cap a l'Ebre i que al sud l'aigua venent
^{va} cap al riu de Millars.

Totes aquestes terres que estan a l'ombra 9
del Penyagolosa, tan abruptes, even isolades; in-
transitables fins fa molt pocs anys. El nostre
Cavanilles les va conèixer verges i les calcipà
i les estudià. Hem, una xarxa de carreteres - en-
cara incompleta, no obstant, - ha obrert a l'ex-
cursionisme uns belletats naturals compara-
bles a les dels Pirineus. Hi ha, però, escampada
per damunt de les muntanyes, una grossa capa
de tristor: la talia dels boscs. Pelats els cims,
afaitades les llomes i aixutes les valls, les ro-
ques grises s'alassen als blancs amuntats, a les
aspres i a les fortituds violentes, per tal d'atrau-
re els esquers i admirar els ànims. Manca
mana novint, la robusta gràcia del pi, l'au-
fulòs penat del roure i la càlida ven de la carvasca.
Per això, quan aci i allà es ven una vessant
vestida amb la verda herba del bosc trobem que
el paisatge del maestral s'ha retrobat a si mateix.

(i'obri
fins la visió panoràmica que des d'aquest
infent Penyagolosa s'escolumbren totes les civi-
litzacions que han fet estrats perdurables al
nostre País i, amb elles, naturalment, la

nostra història gloriosa mes vegades, trista mes 10
altres.

Des de l'alçada material del Penyalolosa po-
dem contemplar mentalment la vida que fa
molts milers d'anys es feia quasi bé als nostres
pens. Nostres d'aquella vida són les pintures pa-
rietals de les coves del Barranc de la Valltorca, de
Tiví, i les del Barranc de la Península, d'Aves.

Quan aquestes coves estaven habitades, aquestes
terres estarien cobertes de bosc. L'home (l'ho-
minida) usa l'arc i la fletxa. És l'home del pa-
leolític. La seua ocupació és la cacera. La cacera,
però, no la inventa ell, sinó que aquesta ocupació
la rep del seu ^{quant passat} ~~antepast~~ que és l'home de l'edat
de la fusta i de l'home anterior, o siga del pre-
humà, que va perdent part de les virtuts dels ins-
tints durant vastíssims milers.

L'home caca amb trampa, embolats, i estim-
bant els animals. Les pintures rupestres són
imatges ~~històriques~~ d'aquest estat prehistòric de
que històric en
la civilització.

Passen els anys - millor dir passen els re-
fles - i aquesta zona és habitada per una sè-
rie de poblats situats als cims dels turons, po-
blats petits que es defenen per una muralla o

parapet, amb ~~cases~~ ^{cases} d'una o de dues habitacions ¹¹
fets de pedra i de terra, amb la coberta de branques
recobertes de fang. Visitem la Buitrera de Venard,
nova la font d'en Segures, i veuen restes d'aquestes
habitacions.

Es habitants d'aquests poblats que són els
que avui anomenem ibers i ocuparien principal-
ment de la ~~caera~~ ^{caera} i de la ramaderia - l'ovella, la cabra,
el bou - i d'una agricultura primitiva. També
de la guerra, puix que l'ocupació de noies vesconts,
valls i pujols causarien topades, atacs i defenses,
la dona i ocuparia dels treballs casolans, de
moldre i de teixir i també dels treballs del camp,
probablement.

Aquestes terres altes de Castelló estaven molt
poblades habitades; el poblat era l'organització
política dels ibers, la càbila. Les poblacions ibe-
riques no eren militars, no tenien ambicions
guerreres i fortificaven amb univer a la defensa
de la càbila per causa de les discòrdies i de les
incursions amb caràcter de rampinya. L'Oru
marítima parla d'ells: gent dura, ferax en la
caera i en la guerra.

L'excurcionista trobarà mostres ibe riques
en qualsevol cun d'aquestes muntanyes: moles
de moldre gra, puntes de fletxa, astrals, ceràmica
ca referència pintada o no, ceràmica negra, lli-
sa, de tradició cèltica, raspadors de sílex, ganivots,

peses de teles, peses de collarets... i pintures 12
ruprestes de totes les èpoques prehistòriques....

Si primerament l'home ha estat caçador i des-
prés pastor i agricultor després, en aquesta fase
de la civilització passa anys i reflex abans
d'entrar en l'edat del metall...

La civilització pre-ibèrica i la ibèrica, la ci-
vilització neolítica, ha tingut uns interessants
simbolismes a l'ombra del Penyaforosa. Si les an-
tes de l'edat han desaparegut perquè el material
és fàcilment mòbil, la pintura parietal ser-
pentiforme, quasi bé l'escriptura, es troba en el
terme de Culla.

IV

Que el cristianisme, novella ideologia religiosa, comença a eixamplar la seua propaganda, l'evangelització del món romà, sense oblidar aquestes terres, és un fet. Nivem açí, no molt llunt del Penyagolosa que ens acaba de veure, l'ermita de sant Pau, en terme d'Albocàner.

Albocàner és una vila un poc apartada de la costa i, per tant, separada de la via romana que unia, segons Escolano i altres historiadors, Sagunt amb Tarragona passant per Castelló - l'antiga Castàlia - i la mar, per Vinavós i Tortosa. Però un altre historiador, el canonge Cortés, li dona un altre itinerari més cap a l'interior, més orientat a Albocàner, és a dir, més apartat de les platges i paral·lel a la via primerament mencionada. Suposa que passava per Martana, Orda, Borriol, Cabanes, Sant Mateu, La Fontana, Traiguera... pobles i viles, com veiem, de topònims llatins.

Albocàner i la seua ermita de sant Pau no estan en aquesta hipòtesis calcada, fins més al nord; i per això és notable que, segons la llegenda, a l'apòstol Sant Pau, en els seus viatges per la Tarraconense, es ficava en aquestes muntanyes.

aquesta gent, en aplegar, s'encontra amb un sens (15)
fi de paradetes de refrescs i de còles: rollos, torró, quirlatxe,
liques albardades, ... blocs amb sines de llaurança, de corves i capells de palla i de feltre,
corretges i corretjots per a persones i animals... Ven-
dries de fruita, sobre tot de peres i de pomes, de gaïates,
de navassos i laques, aquelles laques que alguna volta porten gravades
lletres que confegides diuen: Viva mi amo. Ni falta a l'ho-
me de la carteta que s'en du els dinerets dels in-
cants, ni falta el cuervo de vi rosa el tonellat
de l'encordent...

Sota els porstics, les mantes de Urvelle, les
cunxes artesanes de Demassal i les laixes i mante-
letes de Vilafranca... Carros, més carros, molts car-
ros... i centenars de cavalleries que transporten
els uns, badrines i els altres, badrins amb ba-
drines a la grupa. Cavalleries enflocades, capells
i ovelles adornades amb brins d'alfàbega...

L'entancar. Entre l'ermita i el carvascal es
formen voltes d'alegria. I se balla a l'estil
del país, mes potes que nos més l'encant ~~de~~
~~del~~ dels vells que no dels joves; però que
nos els joves qui les ballen, com a tots els llocs.
I es conta, i es ben, i se fura, que el 29 de juny,

ja comencen a ~~separar~~ les primeres cabelles d'ordi.
 Cap a les deu del matí arribem, amb la processó,
 les autoritats d'Albocàsser. Vénen per la carretera,
 i pel camí dels xipvers entren en la plaça creuant
 un arc de mig punt que unix l'església amb
 un dels murs porticats laterals i que ellu
 una edra secular, encant i veull un dels
 diversos orçells de l'ermita. I què bé vimen
 els xipvers del camí amb l'edra del pany de
 paret! En la plaça, el ponç i uns oabous
 altíssims, proporcionen ombres espesses. I la
 pentada. I portadors de civis - dones sobre tot -
 i ex-vots. I algun que porta a l'església, a l'er-
 mita, un cabàs de blat perquè feu el vot d'en-
 trejar tants quilos del gra dorat com pes tin-
 guera el seu fill trencat el dia de la seva
 curació.

L'església es del segle XVI; però aeri, el
 lluit sobre les línies arquitectòniques té un
 vocació ~~suav~~ i avançat.

La casa adjunta es admirable. ^{hi} S'entra per
 una porta de mig punt de grans dovelles a un
 pati ample i clar, pati d'antic castell, amb
 habitacions per a l'ermita i cavalleres dels
 vintants. Per una ampla escala se puja al pis
 on hi ha una cuina digna de ser admirada,

habitacions que antigament serviren per a 17
dilectats i pelegrins d'alcúmia o notables en
algun sentit, i el refector, que avui utilitzen
les autoritats locals el dia de la festa per a ve-
prigoris i menjades. Aquest menjador té unes
pintures murals al carbó, representant esce-
nes de la vida de Sant Pau, incògnites, però
emotives, gracioses per ~~per~~ pretencioses, perquè
la mà que les dibuixà era dura i tosca; però
són encantadores, com tota la pintura antiga que
té molta importància.

Des de la finestra que cau a la replaça es
veu a l'hora del migdia, després de la missa,
del pangeiric i dels gotjos, una inacabable tira
de reflex. Aí i allà i més allà encara, a l'ombra
dels arbres, dels carrors i de les parets, la font manja
la paella, el caldero o els cuirats de cassola o perol.
Hi ha un bigarrat crujint: camises blanques, cai-
xes i pantalons negres, faldets de color, mantel-
les lines com a bandes, mocadors de colorins i,
no la molts anys, es veien saragüells de menar
ajustats a les cuixes dels homes bells, dels
marovers, amb mocadors negres de favel al
cap, pesavros d'abandonar l'antiga indu-
mentària, típica i molt més pràctica que
no la moderna.

I més tard, quan el rol ja no creua, aque-
 lla multitud s'escampa camí de les maries, des-
 robes, cantant i rient, llivrant festives batalles
 de grup a grup, lluites singulars que tenen per
 projectes penes i punes que comparaven amb
 aquesta linalitat en les parades de la liva de
 l'ermita.

La pintura mural al carbó amb escenes de
 sant Pau que hem anat ^{ens} ~~en~~ veu una pin-
 tura semblant. Igual estil, igual tècnica - que es
 troba al menjador de l'ermita de la Mare de
 Déu de la Font, de Castellfort. Es tracta de ^{la} una
 imatge de la Verge Maria, de tamany natural.
 Del segle XVI o bé del segle XVII. Allò que crida
 l'atenció és el seu subrealisme. Si ^{allí} ~~el~~ que allí
 es veu se li haguera ocorregut a un Dalí o a
 un Picasso, la crítica els haguera reservat
 més i més a la genialitat. La cosa, però, es veu-
 Zilla sense deixar de ser original: El ventre
 de la Verge és translúcid i el dibuix deixa ve-
 re, a través dels vestits de la imatge, el cos pe-
 tit, proporcionat i ronc ient, del Jemset a punt
 de naixer.

La contemplació, i l'admiració d'aquesta
 obra d'art, ben bé val un viatge a l'ermitori de Castell-
 fort.

V

Un salt, un gran salt en la Història. Des d'aquesta talaià del Penyagolosa veí que veiem desenes de llocs on els àrabs feren un. Des de Benasal oï a la vora, fins a Vinaròs i Benicarló vora la mar, ens podríem aturar a les Coves de Surovina, per exemple, i a altres llocs. Passem, però l'època mahometana; saltem, que el temps és curt i la ~~vida~~^{història} és llarga.

Han parat els reflex i la nostra mirada va ^{cap} al nord, una mica més allà de Urvella: Benifassà. Benifassà és un poblet encantat, carregat de costures empedrades; un poblet domint amb una església plena de caràcter romànic al capdamunt. Té un llenguatge valencià d'allò més correcte, al menys quan jo el vaig visitar i estudiar. A Benifassà on heu de veure una ~~cosa~~ mesada vaig adrependre moltes coses prou rimes del nostre llenguatge popular. L'almeu de la ~~a~~ nostra història. Veiem que m'ensenya Benifassà:

Borriana havia caigut, vendida, a les mans del rei En Jaume I. L'abat del monasteri de Poblet - el nostre Escorial, fundat tres segles abans que Felip II pensara fundar l'Escorial castellà - don Vidal d'Aguaire, que tenia demanat al nostre conqueridor la cessió d'algunes terres del reine de Valencia que havia de prendre als moros, veigé com l'any 1233 se s'atorgava a Poblet el castell i pertinençies de Benifarsà i terres de Morella, en agraiment dels lavors del senyor.

En Jaume sentjava que en Benifarsà es fundara un convent sota l'advocació de Santa Maria. L'orde religiosa de Sant Benet anava, doncs, a tindre una casa a terres valencianes com ja la tenia a Mallorca com a conseqüència també de la reconquesta, en 1229. A començament de l'any veient a la donació eixien de Poblet dotze braves i En Joan Senhero, tretze, per a dur a terme la fundació.

No és cert el que han dit alguns historiadors se-pors els quals el monast^{er} de Benifarsà fou fundat perquè el papa Innocenci IV ho imposà com a penitència al nostre rei. El delict^e del monast^{er} havia estat singular, certament: fer tallar la llengua al bisbe de Sivona, Berenguer de Cas-

tellebisbal, per sospitar que el tal prelat havia (21)
descobert alguna cosa d'allò que nota secret de
confessió li tenia comunicat relatiu als seus
amors amb la célebre dama la Teresa Gil de
Vidanne.

No és cert; la fundació fou feta a petició de
l'abat d'Alquairè. Allò que com a penitència
imposà el Pontífex ^{al rei} fou la terminació del Mo-
nasteri. Fra Jaume Finestres, historiador de Poblet,
anota en un document: « S'obligà a En Jaume ^a
demandar perdó al bisbe oler, a elevar-li el ~~desterro~~
l'exili i a reconèixer la seva culpa en Junta de Pre-
lats, nobles i ciutadans, acte que es feu a bleida en
novembre de 1246. Fet això procediren a absoldre
els delegats Pontificis; li imposaven per penitència
que "terminava" el Monasteri de Benifarsà. »

És de creure que sense aquesta penitència
igualment s'haguera acabat la construcció del Monas-
teri, és a dir, amb les milicents donacions reials per
a la sustentació subsistència dels quaranta homes
de l'orde del Cister que allí anaven a viure.
Què hi ha de misteri, amics? No, no, una única de Geo-
grafia.

El convent fou construït en el castell de Beni-
Hosà, les fronteres del qual, even: « Així com divi-
dixen les aigües amb la Vallibona fins al Boixar i com
dividix el camí que va des de Sant Mateu al poblal
de La Cèrria, fins al terme de Montroig ». Aquests

termes queden aixamplats per la donació d'en Jaume per a la fundació del monestir: 42 donem, concedim i confirmem el castell i lloc de Benifarsà amb els seus termes i pertinençies, el castell i la vall del Magraner, el castell de Fuedes, el lloc i tota la terra del Boixar amb les seues valls, plans i termes i tota la terra de Rosell, Castell de Labres i el castell de Bel amb els seus termes 77.

Estem, doncs, en la part més abrupta de les terres altes de Castelló, una Moya i una, per tant, de les actuals terres tarragonines.

Per tal d'arribar al monestir, hauríem d'anar en tren fins a Aldecona, pujar fins a La Cèmia, ample camp d'oliveres, i des d'aquí a la Pobla de Benifarsà, a cavall d'una mula deixant a la dreta el Bellestar, magníficament situat per a la defensa del riu Verd. Total: un mal camí amb uns bells i uns paisatges que endolcixen, però que ho saben, amics excursionistes, les amarques dels viatges. Heu, les carreteres i camins veïnals faciliten l'arribada. De totes maneres, ~~des~~ de la Pobla al monestir, ^{hi ha} un ^{belle} passeig a peu.

El monestir, si a dir, les seues ruïnes, estan ~~dins el terme de la Pobla de Benifarsà~~ en una vall voltada d'últimes muntanyes.

La fabrica és gòtica; però és tant el seu abandoní que el cor es trenca de dolor. Davant del concert

esfondrat la tristesa de l'anima es fa tangible (33)
en llàgrimes. Aquesta ruïna material ^{no} ~~solament~~
s'explica ~~per la forma espiritual del del volencianer.~~
~~de ningúna manera.~~

La magnífica església és, -almenys ho era abans-
res i no ~~tenia~~ ^{tenim} notícies de cap canvi - un corral de bestiar.
Sobre els corders que dominen el sol del migdia, qua-
tre arcs ogivals, un quatre costelles descarnades, ~~note-~~
~~men~~ ^{nen} ~~per~~ ^{mirada} ~~de~~ la volta. La part de ^{la} volta ^{restant} ~~de~~ ^{la} bóve-
da ~~restant~~ ha desaparegut, així com l'enllossat. En ~~la~~
~~part~~ ~~de~~ ~~la~~ sala capitular mengen els ~~seus~~ bacons àmplia-
ment instal·lats sota el blau del cel. El claustre
tenia mes creïlles i mes quants cols quarant ca-
pitells caiguts, columnes trencades... Pedres seminoterra
des per totes les parts, arcs romputs, pavets enterra, lines
trals cepats, rosetons ~~escampats~~ morts...

Herba, edra, ignorància, avarícia... ¡Blàgrimes!

La part que hui alberqueria - avui habita-
cions masoveres donat que l'ex convent és de propie-
tat particular - encara té encís el loc, la llar qua-
drada enmig de l' ampla cimada d'arcampnat lunc-
ral obert en el trespol. El llum continua ennegrint
les parets. És un racó de vida a un estat ~~del~~ ^{del} ~~luc~~
nestir abandonat. Totes les altres dependències són
corral, ~~quadra~~ pallers, galliners, herbarers...

Han desaparegut mil cellars. Els que resten per
terra, escampats els uns, trencats els altres, conserven
l'art ~~per~~ ^{del} ~~punxi~~ que el picapedrer colpejà per

a donar-los vida estètica. Les sargantanes 24
pugen a aquestes pedres, plenes d'història valencia-
na, a vendre el sol.

Es abats - itants com ne van haver de valencians!
amb mitja i bàcul i pectoral ja no podrien pas-
sejar per la residència del reple XIII. El rei funda-
dor alçaria l'espasa per a castigar a tots els qui aj-
daven a la ruïna del Monestir.

Benifarrà que l'oc una florja és avui una ver-
lonya. L'excursionisme no arriba al Monestir.
Sols de quant en quant algun erudit i acosta per a
fer uns lotes, vendre unes notes i, acompanyant-se
d'un ~~no~~ respir, fer madurar unes llòquimes.

Fa mitj anys escrivíem sobre Benifarrà i
dèiem que la visita ^{al tal lloc} a Benifarrà era per a ex-
cursionistes i no per a turistes, per a ~~el~~ ^{el} excursion-
isme més àgil, aquell que aleshores calia crear.
Han passat els anys, les condicions de transport
potser han millorat molt i l'excursionisme
ja comença a ser intel·ligent. Caldria ^{anar al} ~~anar al~~
Monestir de Benifarrà, amics excursionistes!

VI

Un altre salt, amics; un altre salt en el temps; però no en l'espai perquè una de Benifarràs tenim la Balma.

Què és la Balma?

En el terme de Zorita hi ha una ermita dedicada a la Verge Maria, que és la Mare de Déu de la Balma. Se celebra la festa el dia 8 de setembre. Hi ha, desde Zorita, una processó plena de tipismes, digna de tota lloança: unes danses, un diable que entre coets i trous recita una lloa a un àngel que abal el dimoni... Hi ha també, abans, la vespa, una vergonyosa exhibició d'incultura. I és que a les viles i les masades dels voltants encara hi ha qui creu que la Mare de Déu de la Balma té la virtut de treure els diablets del cos de les persones.

L'espectacle és depriment. A l'ermita, que està enclavada en una roca, en una balma de la vessant d'una muntanya sobre el riu Bergantes, concorren els endimoniats, pobres malalts del cervell els uns, pobres atacats de luroi

sexual els altres. Homes i dones; joves i vells, 26
^{i vells,}
es a dir, dones que ròn a les portes de la men-
jornia hi van la resposta de la festa que si quan la
Verge, nejos creuen els infelïços, ha de ler el mi-
racle. L'obsessió i la follia han de desaparèixer
davant mateix de la petita imatge de la Verge,
collocada al centre de l'altar.

Hi ha les sacerdotesses ^{les caspòlines -} que reben aquests malalts
de l'ànima ~~les caspòlines~~ i els porten a l'església.
El·ls han ungut unes betes, unes llacades, als
dits dels peus descalços. I amb oracions i crits i
prejaments exciten i estimulen els nervis dels poses-
sos que, rebregant les canes, retorcent els corsos,
agitant els braços i llançant brams, creen un
ambient de follia a la llum somorta dels ciris
de l'altar i enmig dels versos de la gent que amb
els ulls esbatanats contempla l'escena. A la fi,
els malalts cauen en una sopor i són retirats
de l'església. Han eixit els diablets en saltar
les betes dels peus; han eixit els diablets per les
ungles i ara els malalts o bé els familiars dels
malalts deixen les alusines sobre les llorses
de l'enveixat, canvien la roba dels endimo-
niats i ixen a la fresca de l'aire lliure a ropar
i a beure i a ballar al voltant ^{ant} de les innumerable,

folenres que s'aboten al llarg i a l'ample 27
de la muntanya. ¿Quants rovers s'han
atansat aquest any, qualsevol any, a l'ermita?
Més quant, centenars. De la plana, de la Ribera
de l'Ebre, del mateix Maestrat han arribat
a peu o amb cavalleries, carros i camions. I a la
llum de les folenres s'un ronegen les guitarras,
salten els balladors i els cantadors entonen les
jotes aragoneses.

A l'endemà, la processó.

De Torita a la Balma - uns tres quilòme-
tres - ve la processó precedida de dansaires,
cavallets i músiques. Entre la campana de
l'ermita i el cor dels qui canten en la torre
de l'església parroquial s'ha establert un dià-
leg de veus de bronze. En el camí, l'estampa
infèrma de la processó pobletana, amb les seves
prefants banderes - els pendons - de donàs, de di-
ferents colors - verd, roig, morat, groc - que voregen
al vent. Tan iguals a les que he descrit en el ~~llibre~~
llibre sobre les festes de Denasal.

Més petits monstres troten davant de tots.
Entren als bancals, tornen a la comitiva, cre-
pen com a cavalls. Unstruorsos cavalls de car-
tí en el cor dels quals va empotrada un jove
amb rodet al cap, fet de teles de colors vivalats

28
i de tal manera, que el genet dóna al cavall les seues canes per a ~~tro~~ trotar i galopar. La impenna mixtilícaió està coberta per una tela estampada que devalla del ventre del poltre quasi bé fins a terra. Són ben bé els cavallets de les nostres dansetes del Corpus.

Pompes amb ~~se~~ imatges de sants de l'alta. La de la Verge de la Palma, ~~que~~ no és nió un cap sobre una pesa ~~amb~~ sense forma humana, coberta amb un mant brodat on van enganxades joies potser de no massa valor ni material ni artístic. Els capellans, reverents. Els poltrons de l'Ajuntament, mudats. Els llauradors amb roquets que terminen en rander, porten enceres les atxes de cera esgroquida. La caita - la dolçaina - veu incessantment sobre un fons de tabalet i els dansants, llauradors i gitansets, dansen sense descans.

Les llauradores - ~~del~~ ~~Alardo Pratriel~~ ~~trau~~ ~~en~~ ~~el~~ ~~ren~~ ~~achua~~ ~~"~~ ~~Trendias~~ ~~con~~ ~~la~~ ~~ende~~ ~~mnadas~~ ~~"~~ - ataviades amb pompes falles d'aquella reda valenciana, ranvejada i florida del segle XVIII - tals de casella, que en ornament d'espèria, capes d'imatges i laldetes de dona no pogué trobar millor destí - mantous de mimorvos i inriques brodats, dansen i dansen mimorvosament, en giravoltes, en torn

a un jove pastor, que recull la dansa vestit 29
de sarrajinells i jopeti negre. Motxilla en bando-
lera i antic capell, del que penja una llarga lla-
çada.

I els gitanets i les gitanetes! Difícilment es
podrà trobar en una dansa un encant més
suggestiu, en sa delitosa ingenuïtat, com el
que ens oferixen amb els seus gallorids mo-
viments aquests adolescents, vestits amb balde-
llins de seda i estes jovebetes, les falderes i els
mocadors de les quals són una crit de mutuo
nitat decorativa. Revolar de baldes i de ~~hissas-~~
~~pias~~ hions que crueixen en les danses, tan pu-
res i netes com les calces i les espadanyes
blanques de les balladores que les practiquen.

i Aplets balladores! Incansables balladors!

Açò es dit ^{en un} ~~el~~ l'any reportatge ~~publicat~~ per
~~l'Editorial Centit~~. Hi ha, però, una rèplica, mag-
nífica rèplica, d'un erudit valencià, el caste-
llonenc Dr. Angel Sánchez Sorralbo "Bolan-
gera de dimonis" dos capítols del qual - "El
casament del dimoni de Zorita" i "La lle-
genda de la Verge" - constitueixen una visió

més anemada. Són dues narracions ben oposades; les dues, reals. L'una, detonant, feta de cara a l'escàndol, obra d'un periodista; l'altra, sense fel, sense virulències, feta de cara als estudis folklòrics, als estudis artístics. L'excurcionista que s'aplegue a la Balma el dia 7 de setembre pel dematí trobarà llampants, les dues cares de la moneda. La Balma té la vergonya dels diablets; la graciositat, a l'endemà, de la processó religiosa amb els pastoretis; les danses amb la lloa del Di-moni i l'àngel que veu, amb tota naturalitat, el lill de l'Infern.

VII

~~Denassal~~

I quantes coses interessants veiem des de l'altura d'aquest Penyagolosa, dret com un index o com una bandera! Tantes coses que no podríem sino enumerar-les, i no totes, de tan nombroses com són.

Per tenir * catí, vila tota tendra encara de regle XV amb façanes i finestres gòtiques, amb una església embornada amb amples pedres desbastades i llises, que té un retancle de sacament, una porta romànica, la puer honora de Sant Vicent Ferrer que la calcipà i l'esperit de Joan Espicó, tan cultivat i tan manyprenedor.

I la Font d'En Segures de Denassal i l'ermita al cim del Montcàtil, que són tallen de castiveria carlina quan ~~cabera~~ el general Serrador era visce del nostre País i el General Cabera havia fet de Denassal el que avui diem un camp de concentració.

I Vilafranca del Cid, tan rica i industrial que ha sabut passar del teixit de les

les manteletes al teixit de les calces de 33
~~reda~~ i cristal.

Allà es veu Vilafamés, feta de roques vermelles, vestida d'olivencars centenaris, on hi ha una roca en la rostitària urbana per davant de la qual passen apressats i temòrics de morir esclafats els soldats napoleònics triomfadors en certes batalles.

Més allà, l'arc de Cabanes, serenitat romana, fortitud pètria, signe de victòria una la colçada, camí del centre del món antic.

I Sant Mateu, que conequí la Maestrança, el papa de l'Occident i el furor de les Sermonies...

I encara, en la mateixa ratlla de la mar Peninscola, retallada i crua, tota ella història, tota ella interès; vella i novella puix que vora les muralles que negegen i obri la mitja lluna d'una platja elegant amb damiselles amb mallots minúsculs.

I més enllà les agulles de Santa Eudeda, i la creu del Bartolo i l'ermita de la Urapda-llena amb el veind de la Castàlia i la plana del palmeral de Borriana.

I a l'esquerra, Vinars on viví el Duc 33
de Vendôme potser d'una merjada de llanços-
tins, potser del mal de pedra que tracta-
va de curar ~~+++~~ visitant ^{cada} ~~el~~ ~~estiu~~ la Font
d'En Segures.

Però aci ben aprop, al mateix pen d'aquesta
muntanya, sant Joan de Penyaolosa, voltat
de pins, voltat d'arçols ~~per aquí viví~~, de neu.
Oh, font de la Pegunta, ~~Oh font del telorí,~~ l'ev dels deus del boscatge!
Ara en baixan d'aquesta altura ~~et~~ te trobarem
con ~~avergonyida~~ ^{en} l'espessor de la pinada i et do-
naràs a nosaltres, pura i cristalina, et do-
naràs a nosaltres, excursionistes cèntrics i es-
pirituals d'aquesta terra nostra tan bella i tan
~~abandonada~~, ^{tan} sanitària i ^{tan} forta com la mateixa
paraula de Déu.

FINAL

Per a terminar ens plan donar uns esbossos d'itinerari que no són sino unes notes fetes de memòria sense un autèntic color excursionista. Ens semblava que aquestes paraules notes haviem d'anar rubricades amb indicacions pràctiques per a que foren realment útils. Vefeu-ne cinc referents als indrets dels quals havem parlat. Preneu-los amb tota mena de reserves en quant a les distàncies i compreneu que els punts de partida són els que hem utilitzat més d'una vegada.

Itinerari I =

Castelló - Penyagolosa - Castelló

(Uns 160 quilòmetres)

Castelló - Borriol (castell) - La Pobla Tornesa - Vilafamés (cal Batle, església, castell) - Adseneta - Vistabella (església, portals de muralla) - Sant Joan de Penyagolosa - cim del Penyagolosa (1813 metres,

el punt més alt del País Valencià). Des de 35
l'ermitori al capell cal pujar a peu sense camí
frenat.

= Itinerari II =

Benassal - La Balma - Benassal

(Uns 140 quilòmetres)

Benassal, per l'Hortalek, a Ares (magnífic pa-
norama - pel Coll d'Ares a la Mare de Déu de
la Font - Castellfort - Cinctorres - Forcall - Ortells
- Torita - La Balma.

Des de ~~La~~ La Balma, retorn al Forcall - Uro-
vella (castell, Arxiprestal, muralla, ~~Uro~~ Urovella
col dedicat, al menys, un parell d'hores) - Er-
mita de la Mare de Déu de Vallivana - Venta de
l'Aire (empalme a la Mare de Déu de l'Avellà, on
s'entra per un túnel obert en la muntanya). Re-
torn a l'empalme - Cati (arquitectura urbana
gòtica, porta romànica de l'església, retaul de
jacmar) - Benassal.

= Itinerari III =

Benassal - El Llostar de Vilafranca - Benassal

(Uns 60 quilòmetres)

Benassal - L'Hortalek, carretera d'Ares fins

a l'Hostal de la Montalbana d'on naix un camí de cavalleries que puja pel ~~camí de~~ Barranc de la Gasulla i va al mas d'en Gasulla i passa al mas de Modesto. Entre el camí i la Mola Remigia que està a l'esquerra, es troben les coves de la Remigia que estudiaven Obermaier, Breill i Joan Porcar i són les més interessants, amb pintures rupestres, de tot el barranc; una d'elles la famosa escena de la recollida de la mel. Des de la carretera a les coves hi ha una mitja hora. Al retorn, pel mateix camí, cap al Coll d'Ares - Ares - Mola d'Ares (1318 m. d'altitud sobre el nivell de la mar) - ermita de la Mare de Déu de la Font (pintura subrealista, criua gòtica) ~~en casa l'ermita~~ - Vilafranca del Cid (visita a les fàbriques de teixits, església, casa Ajuntament) - ermita de la Mare de Déu del Ussar i cap a l'Arzobis, en el barranc de les truites, frontera regio - mal, l'ermita de Sant Miquel de la Pobleta, on parlen valencià. A quaranta passes, parlen l'aragonès.

Benassal - La Valltorta - Benassal

(Uns 45 quilòmetres)

Benassal - Albocàsse (ermleria) - Sant Pau (ermita, en un pla, a 2 quilòmetres, pintures murals, ermleria barroca, casa de l'ermità). - Retorn a Albocàsse, cap a Tirig - Als 4 quilòmetres d'Albocàsse, el barranc de la Valltorta. En entrar al barranc, i quasi a peu pla, es troba la cova dels Civils, amb pintures rupestres. Seguint barranc avall i sempre en la vessant de l'esquerra les altres coves. La dels Cavalls, una de les més importants del món prehistòric de la Mediterrània sobre un cingle, difícil d'aconseguir des del llib del barranc. Com que d'Albocàsse a Tirig hi ha uns 10 quilòmetres és aconsellable un quia que, iniciant la visita per la cova dels Cavalls, la termine per la dels Civils, passant per la Saltadera.

Peníscola - Benifarsà - Peníscola
(Uns 100 quilòmetres)

Peníscola - Benicarló (església, cal Marqués)
Vinavís - Sant Rafael - Rossell - La Pobla de Beni-
farsà - Monestir

El paisatge en uns llocs és obert, panoràmic. Hi ha boscos de pins, hi ha boscos de carrasques, hi ha boscos, tan majestuosos, d'oliveres. I muntanyes ermes, grisor de roques calcàries. En molts llocs els estrats han trencat l'antiga horitzontalitat, demostració que grans convulsions geològiques han commogut aquestes muntanyes milers i milers d'anys abans no foren pintades aquestes coves que idealment acabem de visitar.

⊕ En molts llocs s'hi troben fòssils, demostració que aquests terrenys han estat coberts pel mar.